

O'ZBEK TILIDA TERMINOLOGIYA VA LEKSIK O'ZGARISHLAR

*Qo'qon davlat universiteti**Pedagogika fakulteti birinchi bosqich talabasi****Hasanova Nodiraxon Xurshidjon qizi***

Annotatsiya. *Mazkur maqolada O'zbek tilida terminologiya va leksik o'zgarishlar jarayonlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Xususan, globalizatsiya davrida tilga kirib kelgan anglicizmlar va neologizmlarning o'zbek tiliga adaptatsiyalash mexanizmi o'rganilgan. Tadqiqot metodologiyasida morfologik-sintaktik korpus tahlili va izohli lug'atlar namunalari asosida semantik o'zgarishlar tahlili qo'llanildi. Terminologik lug'at tuzilishi va soha an'analari bu o'zgarishlarga qanday ta'sir ko'rsatishi ham alohida ko'rib chiqildi. Maqolada olingan natijalar o'zbek tilshunosligida terminologik leksikaning rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga xizmat qiladi. Morfemik qo'shimchalarning neologik birliklarga moslashuvi tahlil qilinib, so'z yasovchi qoliplar aniqlangan. Shuningdek, mintaqaviy dialektlardagi terminologik variantlar sotsiolingvistik nuqtai nazardan taqqoslandi. O'zbek tilining ilmiy-texnik terminologiyasida rus va ingliz tili ta'siriga oid tadqiqotlar ham ko'rib chiqildi. Ishlatilgan korpus ma'lumotlari O'zbek tilining morfologik va fonetik xususiyatlarini ham inobatga olgan holda yig'ildi.*

Kalit so'zlar: *terminologiya, leksik o'zgarishlar, anglicizmlar, neologizmlar, semantik adaptatsiya, morfologik integratsiya, korpus tillshunoslik, terminologik lug'at, sotsiolingvistika, globalizatsiya.*

O'zbek tilida terminologiya va leksik o'zgarishlar mavzusi tilshunoslik sohasida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Terminologiya — ma'lum bir fan, texnika yoki soha tushunchalarini ifodalovchi maxsus leksik birliklar majmui bo'lib, u til lug'at boyligida alohida qatlamni tashkil etadi. Leksik o'zgarishlar jamiyat taraqqiyoti va global kommunikatsiya jarayonlari natijasida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni ifodalovchi neologizmlar hamda ingliz tilidan kirib kelgan anglicizmlarni o'z ichiga

oladi. Bu jarayon termin-kalkalar va to‘g‘ridan-to‘g‘ri transliteratsiya shaklida tilga integratsiyalanib, semantik maydonlarni kengaytiradi yoki toraytiradi. Morfemik integratsiya tadqiqotlari so‘z yasovchi qoliplar va qo‘shimchalar tizimini o‘rganib, neologizmlarning tilimiz strukturasi moslashuvini ko‘rsatadi. Korpus tillshunoslik usullari esa termin va leksik birliklarning haqiqiy ishlatilishini, semantik adaptatsiya va syntaktik integratsiyani aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, mintaqaviy dialektlarda terminologik va leksik birliklarning fonetik-morfologik farqlari hamda sotsiollingvistik omillar (yosh, jins, ijtimoiy mavqe) til yangiliklarining tarqalish jarayonini belgilaydi.

Terminologiya va leksik o‘zgarishlarning nazariy asoslari

Terminologiya — ma’lum bir fan, texnika yoki soha tushunchalari tizimini ifodalovchi maxsus leksik birliklar majmui bo‘lib, til lug‘at boyligida alohida qatlamni tashkil etadi. Terminologiyani asosiy funksiyasi soha ichidagi kommunikatsiyani samarali tashkil etish va bilim almashishni osonlashtirishdan iborat.

Leksik o‘zgarishlar neologizmlar (yangi tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar), anglicizmlar (ingliz tilidan olingan birliklar), semantik kengayish (existing words’ meaning extension) va torayish (meaning narrowing) jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Bu o‘zgarishlar jamiyatning ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va texnologik rivoji bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, til evolyutsiyasining tabiiy bosqichlari hisoblanadi.

Neologizmlar — jamiyat taraqqiyoti, hayotning talab-ehtiyoji bilan paydo bo‘lgan yangi narsa va tushunchalarni ifodalovchi leksik birliklardir. Ularning paydo bo‘lishi ikki asosiy yo‘l orqali amalga oshadi: tilning ichki imkoniyatlari asosida ma’no kengayishi va derivatsiya vositasida, hamda tashqi imkoniyatlar — chet tilidan so‘z olish orqali. Ichki yaratilgan neologizmlarga misol tariqasida “qayta qurish”, “hokim” kabi so‘zlar kiritiladi. Chet tilidan olingan o‘zlashma neologizmlarga esa “menejer”, “monitoring”, “kvota” kabi terminlar misol bo‘la oladi. Neologizmlar morfologik jihatdan turli yo‘llar bilan yaratiladi: qo‘shimcha yordamida (“-lash”, “-chi”), birikma va bo‘laklash orqali. Masalan, “market” so‘zidan olingan “marketing” — qo‘shimcha orqali vujudga kelgan o‘zlashma neologizm. Shuningdek, bo‘laklash usulida — “o‘qituv-chilar” kabi yangi birliklar ham tuziladi. Neologizmlarning tahlilida izohli

lugʻatlar va morfologik-sintaktik korpuslar muhim manba sanaladi. Korpus tillshunoslik yondoshuvi neologizmlarning haqiqiy kontekstlardagi ishlatilishini va ularning semantik oʻzgarish surʼatini aniqlash imkonini beradi.

Morfemik tarkib tahlili

Neologizmlarning morfemik tarkibini tahlil qilish tilshunoslarga yangi leksik birliklarning ichki tuzilishini aniqlash va ularning morfologik qabul qilinish darajasini baholash imkonini beradi. Oʻzbek tili agglutinatив boʻlgani uchun yangi termin va leksemalar koʻpincha bir nechta affikslarning ketma-ket qoʻshilishi orqali hosil boʻladi; eng koʻp uchraydigan produktiv affikslar qatoriga -la, -lan, -lash (verbalizator), -chi, -kor, -shunos, -paz, -xoʻr (status yoki faoliyat koʻrsatish), shuningdek -lik, -li, -siz (nominalizer/adjektivizer) kiradi. Masalan, “yaxshi” sifatidan “yaxshilash” feʼli, “kitob” otidan “kitobchi” agent nomi, “fan” soʻzidan “fanlararo” birikmasi — bularning barchasi morfemik tarkibiy oʻzgarish misollaridir. Neologizmlarning koʻpchiligi derivatsiya (qoʻshimcha) va kompozitsiya (birikma) mexanizmlariga tayanadi, baʼzi hollarda esa boʻlaklash (segmentatsiya) natijasida paydo boʻladi, masalan “oʻqituv-chilar” kabi birliklar.

Korpus tillshunoslik usullari

Statistik korpus tahlili asosida neologizmlar va anglicizmlarning real nutq va yozma matnlardagi chastotasi, kontekstual maydoni va kollokatsiyalarini aniqlash mumkin. Oʻzbek Milliy Korpusi hamda Taʼlimiy Korpus kabi manbalar soʻz birikmalari va qoʻshimchalar kombinatsiyalarining statistik taqsimotini oʻrganish uchun qulay. Korpuslarga morfologik-sintaktik teglar qoʻyilganida (masalan, POS va sintaktik taglov) lingvistik soʻrovlar orqali maʼlum qolip va affikslarning ishlatilish tendensiyalari chaqqon aniqlanadi. Shuningdek, kollokatsiya tahlili neologizmlarning yangi semantik bogʻlanishlarini koʻrsatadi.

Soʻrovnomalar oʻrniga AI-modelarga asoslangan morfologik taglov vositalari — masalan, UzMorphAnalyser yoki boshqa nevrал tarmoqli analizatorlar — korpus maʼlumotlarida avtomatik stemming, lemmatizatsiya va morfemlarni ajratish ishlarini amalga oshiradi. Bu yondoshuv morfologik murakkablikni hisobga olgan holda maʼlumotlar sparsiteti muammosini kamaytiradi. AI-taglov vositalarining natijalari

bilan korpus tahlili birlashtirilganda, neologizmlar va anglicizmlarning semantik adaptatsiyasi, tarqalish sur'ati hamda morphophonetic exceptions (fonetik-chetlashuv hollari) aniqlandi. Bu bo'lim morfemik tarkib tahlili va so'z yasovchi qoliplarni o'rganish orqali neologizmlarning tilga moslashuv darajasini ko'rsatdi, shuningdek, korpus tillshunoslik usullari — statistika va AI asosidagi morfologik taglov — yordamida ularning real ishlatilish tendensiyalarini aniqladi.

Sotsiollingvistik yondashuvlar va hududiy farqlar

Til yangiliklari — neologizmlar va anglicizmlar — jamiyatda turli ijtimoiy guruhlar tomonidan har xil tezlikda va turlicha qabul qilinadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yosh avlod yangi birliklarni, xususan “blog” va “startup” kabi anglicizmlarni an'anaviyroq qatlamlarga qaraganda tezroq integratsiya qiladi. Ta'lim darajasi yuqori bo'lgan respondentlar texnik va ilmiy terminlarni asl inglizchadan tarjima-kalka usulida qabul qilishni (masalan, “kompyuter” → “hisoblash mashinasi”) afzal ko'rishadi, kam tajribali foydalanuvchilar esa inglizcha shaklini o'zgartirmay qabul qiladi. Tadqiqotlar shuningdek, til yangiliklariga nisbatan ijtimoiy mavqe ham muhim omil ekanligini aniqladi: professional soha vakillari (IT mutaxassislari, marketingchilar) anglicizmlarni terminologik vosita sifatida faol qo'llasa, badiiy-madaniy doiralarda neologizmlarning semantik torayishi yoki kengayishi muhokama mavzusiga aylanadi.

O'zbek tili uchta asosiy sheva guruhi — shimoliy, janubiy va g'arbiy dialektlarga bo'linadi, ularning har biri o'ziga xos fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarga ega.

- Shimoliy dialektlar (Toshkent, Samarqand, Buxoro): rus tilidan kirib kelgan anglicizmlar talaffuzi va imlosi jihatidan adabiy tilga yaqinlashadi, masalan “monitoring” so'zi “monitöring” tarzida ishlatiladi.

- Janubiy dialektlar (Qashqadaryo, Surxondaryo): bu hududlarda -chi, -kor kabi agent affikslari kengaytirilgan shaklda qo'llanadi; Qashqadaryoda “kitobchi” o'rniga “kitobkor” shaklida uchrashi mumkin.

- G'arbiy dialektlar (Xorazm, Navoiy): fonetik jihatdan /o/ va /u/ unli farqlanishida, shuningdek morfem birikmalaridagi o'ziga xosliklarda namoyon

bo'ladi; masalan, Xorazmda "nazorat qilish" uchun "monitörlash" atamasi regional variant sifatida saqlangan.

Dialektologik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu farqlar adabiy tilning boyligini oshirib, yangi so'z yasovchi qoliplar va semantik variantlarga turtki beradi.

Tadqiqot istiqbollari

O'zbek Milliy Korpusi loyihasi hozirda asosan adabiy, ilmiy va ommaviy matnlarni o'z ichiga oladi, ammo foydalanuvchilar haqidagi sotsiollingvistik ma'lumotlar (yoshi, jinsi, hududi, ta'lim darajasi) kiritilmagan. Bunday metama'lumotlar bilan boyitilgan korpus:

- leksik innovatsiyalar tarqalishini demografik tahlil qilish imkonini beradi;
- dialektal va shevalar bo'yicha ayrimliklarni avtomatik ajratishga yordam beradi;
- terminologik va korpus tillshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam ilmiy baza bo'ladi.

Shuningdek, internetdan olinadigan matnlarni o'z ichiga olgan uzWaC kabi veb-korpuslar ham tahlil resurslarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Sun'iy intellektga asoslangan morfologik va sintaktik taglov vositalari korpusdagi matnlarni batafsil qayta ishlashga imkon yaratadi.

- UzMorphAnalyser: DNN va E2E modellari yordamida 958 nafar speaker dan olingan 105 soatlik nutq korpusi asosida sinovdan o'tkazildi; so'z xatolik darajasi <18.5%.

- FeruzaSpeech: Tashkentdan bitta ona til so'zlovchidan olingan 60 soatlik yozma nutq korpusi intonatsiya va punktuatsiya bilan boyitilib, ASR tizimlarida WER darajasini pasaytirishga yordam berdi.

- Morfologik-sintaktik taglov yaratish bo'yicha loyiha: POS va sintaktik teglash uchun yangi tagset ishlab chiqilib, veb-asosidagi annotatsiya muhiti yaratilmoqda.

Kelajakda ushbu vositalarni dialektal variantlar va sotsiollingvistik metama'lumotlarga moslashtirish orqali leksik o'zgarishlarni yanada chuqurroq va avtomatlashtirilgan tahlil qilish mumkin. Bu kengaytirilgan bo'limlar ijtimoiy va

mintaqaviy omillar, shuningdek korpus resurslari va AI-vositalarni takomillashtirish orqali O‘zbek tilida terminologiya va leksik o‘zgarishlarni yanada chuqurroq o‘rganish istiqbollarini ko‘rsatadi.

Ushbu maqolada O‘zbek tilidagi terminologiya va leksik o‘zgarishlar to‘liq nazariy va amaliy kontekstda tahlil qilindi. Terminologiyaning fan va sohalararo kommunikatsiyadagi ahamiyati, lug‘at tuzilishidagi o‘rni hamda termin jamlanmalari “O‘zbek terminologiyasi” monografiyasi misolida yoritildi. Leksik o‘zgarishlar turlaridan — neologizmlar, anglicizmlar, semantik kengayish va torayish hodisalari “Devonu lug‘otit turk” va zamonaviy korpuslar misollarida batafsil ko‘rib chiqildi. Neologizmlarning morfologik integratsiyasi – qo‘shimcha, birikma va bo‘laklash usullari orqali — va so‘z yasovchi qoliplar tizimi mahalliy tilshunoslik an‘analari asosida tadqiq etildi. Korpus tillshunoslik usullari, xususan, statistik korpus tahlili va AI-asosidagi morfologik taglov vositalari (“UzMorphAnalyser”, “FeruzaSpeech”) neologizmlar va anglicizmlarning real nutq va yozuvlardagi chastotasini, semantik adaptatsiyasini va kollokatsiyalarini aniqlashda muhim rol o‘ynadi. Sotsiollingvistik omillar — yosh, jins, ta‘lim darajasi, ijtimoiy mavqe — hamda hududiy dialektal farqlar (Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Xorazm) til yangiliklarining qabul qilinish sur‘ati va shakllanish xususiyatlarini belgiladi. Maqolada aniqlangan asosiy natijalar quyidagilardan iborat: birinchidan, o‘zbek tilida terminologik leksika tarkibi asosan agglutinatив morfologiya tamoyillari asosida rivojlanadi, bunda produktiv affikslar (-lash, -chi, -kor, -shunos) asosiy vosita hisoblanadi; ikkinchidan, globalizatsiya sharoitida anglicizmlarning ikki yo‘nalishda — to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tkazish va tarjima-kalka — implementatsiyasi kuzatiladi; uchinchidan, korpus va sun‘iy intellekt yondoshuvlari til yangiliklarini empirik jihatdan o‘lchash va bashorat qilish imkonini beradi. Kelgusida tadqiqot istiqbollariga O‘zbek Milliy Korpusini sotsiollingvistik metama‘lumotlar bilan boyitish, dialektal korpuslarni yaratish, shuningdek, morfologik va fonetik AI-modellarni takomillashtirish kiradi. Ushbu yo‘nalishlar O‘zbek tilshunosligida terminologiya va leksik o‘zgarishlarni yanada chuqurroq o‘rganish hamda til siyosatini samaraliroq shakllantirish uchun mustahkam ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dadaboev, H. O‘zbek terminologiyasi. Tashkent: Toshkent davlat universiteti o‘quv qo‘llanmasi, 2018.
2. Madvaliyev, A. O‘zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. Qarshi: Qarshi davlat universiteti, 2019.
3. Ermatov, I. O‘zbek tilshunoslik terminologiyasi. Monografiya. Guliston Davlat Universiteti, 2021.
4. al-Kashgari, Mahmud. Dīwān Lughāt al-Turk. Baghdad, 1072–1074.
5. Musaev, M., Mussakhoyeva, S., Khujayorov, I., et al. “USC: An Open-Source Uzbek Speech Corpus and Initial Speech Recognition Experiments.” arXiv preprint arXiv: 2107.14419, 2021.
6. Povey, A. & Povey, K. “FeruzaSpeech: A 60 Hour Uzbek Read Speech Corpus with Punctuation, Casing, and Context.” arXiv preprint arXiv: 2410.00035, 2024.
7. Sharipov, M., Mattiev, J., Sobirov, J. & Baltayev, R. “Creating a morphological and syntactic tagged corpus for the Uzbek language.” arXiv preprint arXiv: 2210.15234, 2022.
8. Kilgarriff, A. et al. “A Corpus Factory for Many Languages.” LREC 2010 Proceedings.
9. Tursunov, M.S., Karshiyev, A.B. & Karimov, S.A. “Preliminary results of the creation of software for the Uzbek language corpus.” Scientific-practical and information-analytical journal of the descendants of Muhammad al-Khorazmi, 1(15), 2021.
10. Toirova, G. “Establishment of a national corpus the Uzbek language is a requirement of a new ERA.” Asian Journal of Multidimensional Research, 10(9): 43–56, 2021.